

הערות למאמר "בחזרה למכתב ראש הגולה"

רחמים שר שלום

"הקודמים שעסקו במכתב לא בקשו להגיע עד תכלית הבנתו". "אני מתכוון לבדוק את המכתב לפרטיו ולא להסיק מסקנות חפוזות". "יש להבחין היטב בין מסקנות ברורות להשערות ובין השערות הבנויות על תלי תלים של השערות".

למקרא משפטים אלה במאמרו הנ"ל של ר' שי ואלטר אני שואל: האמנם כצעקתה?

1. מחברנו חוזר ודש במכתב זה עליו כתבו חוקרים ומלומדים והוא מגיע לאותה מסקנה ברורה העולה מן המכתב שאכן קביעותה של שנת ד' תקצ"ו היתה שונה מקביעותה לפי כללי הלוח שלנו. הוא חוזר על דעותיהם ומסקנותיהם של חוקרי הלוח, אך עומד על עניינים שאינם מעלים ואינם מורידים מתוכן המכתב, כגון:

בשורה 9 הוא מגלה שרידים של אות ד' ולכן הוא סבור שצריך לקרוא "מיתליד" ולא "מיתלי", (מעניין הדבר שלפני מאן עמד המכתב במקורו והוא לא גילה את ד'), אך מיתליד זה לא מיתליד וקשה להניח שהסופר המעתיק ישמיט אות י' שורשית.

בדברי הסיכום אומר המחבר שהפרוש שלו מילולי ולכן לא מובן לי מדוע הוא מתרגם את "ולא מיבעיא" בשורה 27 (במקום: ואין שאלה). ואת "עיבור" הוא מתרגם "לוח". למען האמת ההסטורית עלינו להבהיר שחכמי העיבור בא"י לא שלחו לגולה לוח-שנה כפי שאנו מכירים היום אלא שלחו להם

"עיבור". "עיבור" זה הוא פשוט הודעה על שלשה נתונים שעל פיהם ניתן לערוך את לוח החודשים והמועדים של השנה.

הנתונים היו: (א) היום בשבוע בו חל ר"ח ניסן. (ב) האם השנה פשוטה או מעוברת. (ג) האם חדשי מרחשון וכסלו חסרים או שלמים או שמרחשון חסר וכסלו שלם.

מכל האמור ברור שיש להשאיר את המונח "עיבור" במקומו ולא לתרגמו ל"לוח" או "לוח-שנה". והמחבר שהודה לדעתי, אכן הסכים שיש לשנות את התרגום של "עיבורא" מלוח ל"עיבור".

ענין נוסף שצריך להעיר עליו הוא "בארבע שעות". במכתב האותיות שע מחוקות ויפה העלה השערה שמא היה כתוב שם לא "שעות" אלא "ידות" או "שתות" או "דנקות" ועפ"י זה הוא מאמת את שחזוריו לחשבון המולדות. אך מחברנו מוצא בצילום המכתב שרידים של האות ע' וסבור כמו מאן ובורנשטיין שהשחזור הנכון הוא שעות. אם כך הדבר יש כאן מקום להקשות: הן מדובר כאן במכתב שכתוב בארמית ובארמית אין אומרים "שעות" אלא "שעי", ואולי בכל זאת יש מקום להשערותיו של יפה ולשחזורים שלו.

לפיענ"ד, ונראה שזוהי גם דעתו של שי ואלטר, כל ההשערות בקשר לבעיות שמתעוררות מתוכן המכתב אינן מפחיתות מעצם חשיבותו של המכתב כהוכחה חד-משמעית וברורה לאיחור חתימת הלוח למאה התשיעית.

2. נתייחס כעת לגילוי של ר' שי ואלטר:

"ברור מהמכתב שכלל מולד זקן בתשרי, ז"א דחיית הקביעות אם המולד נפל מ- 18 שעות ולמעלה - לא נהג ב- 4596". והוא מוסיף: "ההשערה הנראית לי היא שבאותו זמן נהגו בני א"י כלל מולד זקן במולד ניסן... כלל מולד זקן בניסן פרושו שרה"ש ידחה רק אם מולד תשרי עבר את גבול 22 שעות ו-

438 חלקים מתחילת הלילה". ועל גילוי זה מצביע מחברנו כ"מסקנה מרעישה".

השערות רבות הועלו כדי להסביר מדוע שנת ד' תקצ"ו נקבעה חסרה במקום שלמה. אך אף אחד עוד לא העיז להעלות השערה מעין זו הנוגדת בצורה כה חריפה את סוגיית התלמוד של "נולד קודם חצות" (רה"ש כ' ע"ב). אמנם יש פירושים נוספים לסוגיה זו, אך יש להניח שר' הלל בבואו לקבוע את הכללים לעריכת לוח שנה עפ"י חשבון אימץ כלל זה כפי שאנו מבינים אותו היום. עד כה איש לא הטיל ספק בכך, וגם החוקרים המאחרים את חתימת הלוח, כולם הסכימו שכלל מולד זקן הונהג ע"י ר' הלל עוד במאה הרביעית. והנה בא מחברנו ותוך התעלמות מדברי התלמוד על מולד זקן - מרשה לעצמו להעלות את ההשערה שמולד זקן לא היה נוהג במאה התשיעית לגבי חודש תשרי. ולפי דבריו הרי גם אם מולד תשרי האמצעי יחול בשעה כ"ב ו- 437 חלקים (כשעה וחצי לפני השקיעה) יקבעו את רה"ש בו ביום!!!

המשנה מתייחסת לחדשי ניסן ותשרי כאל חדשים מועדפים: "על שני חודשים מחללין את השבת על ניסן ועל תשרי (רה"ש פ"א מ"ד) וכן בתלמוד "הא בניסן ותשרי הא בשאר ירחי" (רה"ש כ) ודברים מפורשים בעניין זה כותב ר' יעקב בר' שמשון בחיבורו "סוד העיבור" (כ"י אוקספורד): "ובתשרי וניסן בלבד אנו חוששין שאם נולד לאחר חצות שלא לקבוע ר"ח בו ביום מפני תקנת המועדות שבהן, אבל בשאר חודשים אין חוששין כלל." ומהכללים המובאים בחיבורו ניתן להבין שמקורותיו קדומים מאוד. והנה בא ר' שי ואלטר, ועושה לנו הפרדה בין ניסן ותשרי. בניסן הקפידו על מולד זקן: בתשרי - לא.

בורנשטיין במאמרו על "שרידי שיטות שונות בחשבון העיבור" (התקופה כרך ט"ז עמ' 270) מביא ראיות מהמקורות מהן משתמע שלפני חתימת הלוח עוד נהגו להקפיד על מולד זקן גם בשאר חודשי השנה, כלומר לא רק בחדשי

ניסן ותשרי אלא גם בחדשי כסלו ושבט, שלפי כללי הלוח שבידינו, ראשי - חדשיהם חלים לפעמים ביום של מולד זקן, הנה גם בחדשים אלו הקפידו לדחות את ר"ח מיום של מולד זקן. ואם אכן נהגו כך הרי היה להם עוד סימן קביעות בנוסף לי"ד סימני הקביעות שבלוח הקבוע וזהו סימן הקביעות גש"א שנזכר בספר הפרדס לרש"י (כפי שמביא בורנשטיין במאמרו הנ"ל ב"התקופה" כרך ט"ז עמ' 270). ונרמז עליו במסכת סופרים.

מדברים אלו ניתן להבין שלפני חתימת הלוח במאה ה-9 נהגו להקפיד על מולד זקן בכל חדשי השנה ורק בעקבות חתימת הלוח לדורות כאשר גובשו וסוכמו כללי המולדות כפי שהם בידינו היום, רק אז אנו מוצאים הקפדה על מולד זקן בניסן ותשרי (הקפדה על "מולד זקן" בתשרי, מונעת למעשה כל אפשרות "למולד זקן" בניסן ולמעשה היא מונעת "מולד זקן" בכל חדשי השנה - חוץ מאשר בחדשי כסלו ושבט בשנים מסויימות). אם אמנם החליטו חכמי העיבור סמוך למאה ה-9 לא להקפיד על דחיית ר"ח מיום המולד אלא בניסן ותשרי בלבד הנה יכלו לסמוך בזה על התלמוד שהבחין בין ניסן ותשרי לבין חדשי-השנה האחרים כנ"ל.

מכל זה ניתן להסיק באופן ברור ביותר שהשערתו של שי ואלטר שלפני חתימת הלוח במאה התשיעית הקפידו על דחיית "מולד זקן" רק בניסן אינה יכולה להתקבל על הדעת.

להשערה זו גם אין שום רמז במכתבו של ראש הגולה. אדרבה, אילו היה נהוג אז "מולד זקן" בניסן בלבד כי אז ניתן היה לצפות שראש הגולה יכתוב במכתבו דברים פשוטים ביותר: "מולד ניסן נתלה בשעה הרביעית של יום שלישי ועל כן נקבע ר"ח ניסן לחול בו ביום ולפי זה יחול ראש השנה הבעל"ט ביום חמישי". אבל ראש הגולה גם פותח וגם מסיים בסיפור ארוך שעלינו להיות מאוחדים וכו' ועוד מדגיש שאם ישלחו לנו מא"י החלטה שונה מזו תמיד אנו סומכים עליהם וכו'. ויש מקום לחשוד בראש הגולה שמא הוא מנסה בדבריו לחפות על משהו שאנו לא יודעים עליו. ואנו חייבים

להודות שעדיין אין אנו יודעים בוודאות מדוע קבעו חכמי העיבור בא"י את שנת ד' תקצ"ו כשנה חסרה כאשר ראויה היתה להיות שנה שלמה. גם אם נניח שחשבון המולדות שבידי ראש הגולה הוא אותו חשבון מולדות שלנו, זה עוד לא אומר שזה היה גם חשבון המולדות של חכמי העיבור בא"י. חשבון המולדות של ראש הגולה הוא כנראה חשבון המולדות עפ"י הטבלאות של אלמגסטי, כלומר חשבון המולדות שהיה ידוע לחבורת המלומדים והתוכנים שהקיפו את החליף של בגדד באותם ימים.

נוכל לשער שחכמי העיבור בבבל ידעו על חשבון המולדות של אלמגסטי והם גם יצאו מתוך הנחה שחכמי העיבור בא"י משתמשים בנתונים אלו לצורך קביעת הדחיות. יכול להיות בהחלט שחכמי העיבור בא"י עוד לא עשו שימוש בנתונים אלה ולכן חשבון המולדות שלהם היה שונה. תיאוריה זו היא כמובן השערה שבאה לנסות ולהסביר מדוע קביעותה של אותה שנה היתה שונה מכפי שהיתה ראויה להיות לפי חשבון המולדות שבידינו.

אם נמשיך בקו המחשבה של תיאוריה זו נוכל לשער במה דנו חכמי בבל וחכמי העיבור בא"י בפגישתם. חכמי בבל משכנעים את חכמי א"י לקבל את חשבון המולדות לפי לוחותיו של תלמי באלמגסטי, אלא שכאן מתעורר ויכוח אם יש לקבל כ"עיקר" לחשבון המולדות את מולד וי"ד לתשרי כדעת חכמי בבל או את מולד ד"ט לניסן כדעת חכמי א"י. ההבדל בין שני "העיקרים" התבטא בתרמ"ב חלקים, אלה הם 642 החלקים שגרמו לפרוץ המחלוקת כשמונים שנה מאוחר יותר. זה כבר סיפור אחר עליו ניתן לקרוא בכל ספרי המחקר שעוסקים במחלוקת רס"ג ובן-מאיר.

הרבה הרבה מהנחותיו והשערותיו של שי ואלטר עשויות להתפורר מול התאוריה הנ"ל ואין טעם לשוב ולדוש בכל טענותיו של מחברנו.

אני חוזר שוב על השערתי שיתכן וראש הגולה לא ידע את חשבונות המולד של חכמי העיבור בא"י ואין בידינו שום הוכחה שבעת כתיבת המכתב

הנ"ל ידעו חכמי העיבור בבבל בדיוק את חשבונות העיבור שהיו אז בידי חכמי א"י. ואכן כל זמן שלא נפגשו חכמי בבל וחכמי א"י ולא סיכמו את "העיקר" ואת "מידת החודש" - לא יכלו לכוון את מולדותיהם ולפי זה אין גם שום מקום לשאלתו של ואלטר "היתכן שראש הגולה יכוון בדיוק את מולדותיו עם אלו של חכמי העיבור בא"י שהיו בקיאים טפ"י? וזו מנין לנו שהיו "בקיאים טפ"י". אדרבה אנו מוצאים את חכמי העיבור בא"י בעמדת התגוננות מול התקפותיהם של חכמי בבל. ומה הם משיבים לחכמי בבל: "אפילו צדיקים וחכמים בחו"ל ורועי צאן ובקר בארץ - אין מעברין את השנה אלא ע"י רועי צאן ובקר. אפילו נביאים בחו"ל והדיוטים בא"י אין מעברין את השנה אלא ע"י הדיוטים שבארץ" (פרקי דר' אליעזר ח') ואם אין די בדברים אלו אולי כדאי גם לקבל את דבריו של רב אחאי משבא שבשאלתו פרשת ויקהל מודיענו דרך אגב "אבל היום שאין בקיאים בחשבון תולדות לבנה ודקדוקי סוד העיבור..."

שי ואלטר מתעלם מדברים אלו ומאשים את בורנשטיין שלא רצה לקחת בחשבון שמתקני הלוח נמצאים ברמה מספיק גבוהה להגיע לחשבונות התוכנים המפורסמים שבאומות...

הסטוריונים שבקיאים באותה תקופה יוכלו לבטח לתאר לנו את מצבם הירוד של יהודי א"י באותה תקופה. א"י כפרובינציה מוזנחת לא משכה אליה תוכנים ומדענים. אלה העדיפו את חצרו של החליף בבגדד שם התרכזה העלית של המלומדים. ואעפ"כ לא זלזלו חכמי בבל בעמיתיהם חכמי העיבור בא"י. למען שמירה על אחדות העם הם קיבלו את החלטותיהם של חכמי העיבור בא"י, נתנו להם גיבוי מלא ופירסמו אותם בכל הקהילות הכפופות להם גם אם היו סבורים שהחלטותיהם היו שגויות. אך נוכל לשער שבעקבות הקביעה השגויה של שנת ד' תקצ"ו באו חכמי בבל לא"י וטענו בפני עמיתיהם חכמי העיבור: "שגיתם כאשר קבעתם את השנה חסרה ופסח ביום שלישי. הנה הלבנה לא נראתה בניסן גם בליל רביעי ולכן מן הראוי

שר"ח ניסן ופסח יחולו ביום חמישי והשנה תהיה שלמה ועתה עלינו להתקין את חשבון המולדות באופן שלא תארע תקלה דומה בעתיד".

3. מדוע לא נוכל לקבל את השערתו של שי ואלטר לפיה נהגו בזמנו של ראש הגולה דחיית "מולד זקן" בניסן בלבד ?

בחיבורו של אלח'ורזמי מוגדר זמן חצות היום כ"גבול היום". וידוע שהספנים באותם ימים קבעו את תחילת היממה בחצות היום. אצלנו מוגדר חצות היום כ"מולד זקן". רוצה לומר, כאשר המולד חל אחר חצות היום הוא "זקן" ואין קובעים את ראש-חודש ביום זה אלא דוחים אותו למחרת. כך נהגו כאשר קבעו את ראשי החודשים על-פי חשבון.

בלוח הקבוע הנהוג היום אנו מתייחסים אך ורק למולד תשרי. אם אנו מוצאים עפ"י חשבון המולדות של הלוח העברי שר"ח תשרי, כלומר רה"ש א' בתשרי, יחול מולדו אחרי חצות היום אנו דוחים את רה"ש מיום המולד. ובדרך כלל יוצא שאם אנו דוחים את רה"ש מיום המולד אזי גם ביתר חודשי השנה לא יחול ראש-חודש (כלומר א' בחודש) ביום של "מולד זקן".

לעיתים רחוקות יקרה שר"ח כסלו ור"ח שבט יחולו ביום של מולד זקן. ויש רגליים לדבר שהיו זמנים בהם הקפידו שגם בחדשים אלה לא יחול ר"ח ביום של "מולד זקן". אבל כאמור לעיל היום אין מקפידים על כך.

הנה אם נקבל את השערתו של ואלטר שבזמנו של ראש הגולה דחו את ר"ח מיום המולד הזקן רק בניסן בלבד התוצאה תהיה שלא רק ראש-השנה א' בתשרי יחול ביום של "מולד זקן" אלא שיהיו חודשים שראשי חודשיהם יחולו ביום שלפני המולד. לדוגמא: לפי לוח המולדות לשנת ד'תקצ"ו שמביא ואלטר במאמרו יוצא שר"ח שבט חל (לפי מכתבו של ראש הגולה) ביום חמישי כאשר המולד חל ביום ששי.

ממסכת סופרים וממקורות נוספים אנו לומדים שבימיהם נהגו לקדש חודשים עפ"י חשבון וגם נערכו טקסים של קידוש החודש. והאם נוכל להעלות על דעתנו שקידשו חודשים וקבעו ראשי חודשים ביום שלפי החשבון יחול המולד למחרתו ?

היוצא מהשערתו של שי ואלטר הוא שבזמנו של ראש הגולה נפלו ראשי-חודשים יום לפני המולד האמצעי. ננסה להעלות על דעתנו שהחזן יקום ויכריז ב"שבת מברכיך": רבותי המולד ביום ששי ור"ח שבט נקבע ליום חמישי "...

4. אישור לתיאוריה של בורנשטיין מחיבורו של אלח'ורזמי.

גם לפי מאמרו של שי ואלטר "היה בורנשטיין ללא ספק גדול חוקרי העיבור בכל הזמנים". מן הראוי שנתייחס בהבנה לתיאוריה שהוא העלה ולפיה חל המולד במכתב ראש הגולה לא בשעה הרביעית של היום אלא בשעה הרביעית של היממה המתחילה מן הערב.

לתיאוריה זו של בורנשטיין נמצאה סוף-סוף הוכחה מחיבור של אלח'ורזמי.

המלומד ד"ר אליהו בלר מאוניברסיטת בר-אילן כותב לי (במכתבו מי"א מנ"א תשס"א) שמהנתונים שמביא אלח'ורזמי יוצא שמולד תשרי בו נברא אדם היה בתחילת ליל ששי, כאשר בחשבון המולדות שלנו המולד הוא מולד וי"ד, יום ששי שעה י"ד, כלומר המולד נופל בבוקר של יום ששי.

גילוי זה של ד"ר בלר הוא גילוי נפלא, שמאשר את התיאוריה של בורנשטיין לפיה היה אז הבדל של כמחצית היום ביחס לחשבון המולדות הנהוג היום.

ד"ר בלר ידוע גם כמי שמתנגד התנגדות נמרצת לתיאוריה של מאחרי חתימת הלוח למאה ה-9 והוא סבור שהלל הוא הוא שתיקן לנו את הלוח הקבוע על כל כלליו ופרטיו כפי שהם ידועים לנו היום. ובמכתבו אלי מפסח שני תשס"ב טוען ד"ר בלר שאלח'רזמי עבד עם "עיקר" שלא מתאים למחזור העיבורים שלנו.

בחיבורו של אלח'רזמי מופיע סדר העיבורים גה"ח אדו"ט (כלומר מעברים את השנים ג' ה' ח' י"א י"ד י"ו י"ט שבמחזור) ואילו אנו מעברים את השנים גו"ח אדז"ט שבמחזור, והמונים למולד וי"ד מעברים את השנים בהז"י גו"ח.

במאמרי מניין השנים וסדר העיבורים בתקופת הגאונים שפורסם ב"סיני" (כרך קכ"ח תשרי-ניסן תשס"א) אני מביא הוכחות, שסדר העיבורים גה"ח אדו"ט שמביא אלח'רזמי בחיבורו הוא אותו סדר עיבורים גבטב"ג שהיה מקובל על חכמי העיבור בבבל. סדר עיבורים זה מתאים לכל מנייני השנים בזה שבכל המחזורים מתחילים למנות את השנים לאחר עיבור ראשון (ראה במאמרי הנ"ל ב"סיני" תרשים המבהיר היטב את הדברים). ולפי זה ברור שסדר העיבורים בחיבורו של אלח'רזמי הוא אותו סדר עיבורים הנהוג היום.

5. נסכם את דברינו:

הכלל של מולד זקן בשביל ניסן ותשרי נתפס עד היום כאחד מכללי היסוד של הלוח העברי. כלל זה שמופיע בתלמוד שימש בזמנו את בית-הדין עוד בזמן שהיו מקדשים עפ"י ראייה ("לאכחושי סהדי רה"ש כ") הכל ראו בכלל זה מעין אקסיומה ואיש לא ניסה לערער על קדמותה עד שבא שי ואלטר וטוען: איפכא מסתברא. את חשבון המולדות שבידינו תקנו הלל ובית דינו ואילו הכלל של מולד זקן לתשרי קבעו רק בזמן חתימת הלוח במאה ה-9.

על טענתו של ואלטר שהנה גם את הדחיה מיום ראשון קבעו בתקופה מאוחרת יש להשיב. הלל תקן שהימים רביעי ושישי פסולים ובתקופה מאוחרת הרחיבו את הכלל גם על יום ראשון. אין כאן תקנה חדשה אלא הרחבה של כלל קיים.

הכלל של מולד זקן הוא כלל קדום מאד ולא יעלה על הדעת שחכמי העיבור בתקופה כל שהיא יקבעו את רה"ש ביום של מולד זקן. מהמקורות ניתן ללמוד שבתחילה הקפידו על "מולד זקן" בכל חודשי השנה ורק לקראת חתימת הלוח כאשר נקבעו כללים מחייבים, ביקשו חכמי העיבור להימנע במידת האפשר מריבוי כללים וקבעו דחיית מולד זקן בתשרי בלבד וזה הבטיח גם דחיית מולד זקן בניסן וברוב חודשי השנה.

בסיומם של דברי אני מבקש להביע הערכת המלאה לחיבורו הנ"ל של ר' שי ואלטר שעבר על כל החומר שנדפס בענין המכתב של ראש הגולה וגם טרח להשיג את הצילום של המכתב, לפרסמו ולבארו כמיטב יכולתו ובזה הוא תרם תרומה חשובה להרחבת ידיעותיהם של בני הדור החדש המתעניינים בנושא העיבור. חיבורו מוכיח על ידיעותיו הרבות ועל בקיאותו בנושא הנידון. דברי הבקורת שלי מתייחסים לגופם של דברים ולמסקנות שהעלה ואין בהם כדי להפחית מערכו וחשיבותו של מאמרו.

נאחל לר' שי ואלטר נ"י שיתמיד בלימודיו ובמחקריו ויזכה להיות רב וגדול בישראל.